

BIẾN ĐỔI XÃ HỘI – NHẬN DIỆN VÀ THAO TÁC HÓA TRONG NGHIÊN CỨU

Trần Xuân Bình

Khoa Xã hội học và Công tác xã hội, Trường Đại học Khoa học, Đại học Huế

Email: txbinhxhh@yahoo.com

TÓM TẮT

Từ tiếp cận xã hội học, bằng các nguồn tài liệu chuyên và liên ngành, bài viết làm rõ khái niệm biến đổi xã hội - vốn dĩ có nội hàm và ngoại diên rất rộng, từ đó chỉ ra cách thức nhận diện khi thao tác hóa và xây dựng khung khái niệm, hệ chỉ báo đo lường cho các nghiên cứu về biến đổi xã hội. Trọng tâm chủ đề này tập trung vào tiếp cận khái niệm biến đổi xã hội: định nghĩa, các đặc điểm, nguyên nhân của biến đổi xã hội và các chủ thuyết xã hội học về tiếp cận biến đổi xã hội. Qua đó, tác giả muốn chia sẻ những bài học kinh nghiệm khi tiếp cận biến đổi xã hội và gợi mở một số hướng nghiên cứu can thiệp trong bối cảnh có nhiều biến cố xã hội do tác động bởi đại dịch Covid – 19.

Từ khóa: Biến đổi, Biến đổi xã hội, Nhận diện.

1. MỞ ĐẦU

Cách hiểu triết học chung nhất về thuộc tính bản chất tồn tại của mọi sự vật, hiện tượng trong tự nhiên, xã hội và tư duy là chúng luôn luôn vận động, biến đổi và phát triển không ngừng một cách khách quan. Các phạm trù vận động, biến đổi và phát triển có mối quan hệ biện chứng. Trong phạm vi bài viết này chỉ xem xét biến đổi xã hội – như là thuộc tính vốn có của mỗi xã hội, một trong những chủ đề quan trọng của xã hội học xuyên mọi chủ thuyết, mọi thời kỳ. Cách nhận diện và thao tác hóa các lớp khái niệm để đo lường định tính, định lượng về biến đổi xã hội là những điều thực sự trần trụi, khó khăn cho những ai mới bước vào nghề, thực hiện các nghiên cứu xã hội học về nó.

Trong hệ thống khoa học xã hội và nhân văn nói chung, xã hội học nói riêng có nhiều cách quan niệm và diễn đạt khác nhau về biến đổi xã hội. Thông thường các đề tài bắt đầu bằng thuật ngữ “sự” và ghép với “cái xã hội”, như: biến thiên, biến động, biến chuyển, biến cố, tiếp biến, thay đổi, chuyển đổi, dịch chuyển, đổi mới hoặc cuộc cách mạng xã hội. Theo đó, nghiên cứu “biến đổi” cũng được nhiều diễn đàn trong liên khối, liên nhóm ngành các khoa học thường cho là tiếp cận này thể hiện tính mới, tính

sáng tạo, tính thời sự của các đề tài được chọn nghiên cứu. Trao đổi này mong đợi làm rõ cách tiếp cận các khái niệm, mối quan hệ giữa các lớp khái niệm để thao tác khi xây dựng khung khái niệm nghiên cứu về biến đổi xã hội và các khái niệm liên quan.

2. TIẾP CẬN KHÁI NIỆM BIẾN ĐỔI XÃ HỘI

2.1. Định nghĩa khái niệm

Khi đề cập đến biến đổi xã hội, các nhà xã hội học đã đưa ra những quan niệm, cách hiểu không thống nhất. Jonh J. Maccionis (1987, Sociology, Prentice Hall, Toronto, Canada, chương 22) tập trung phân tích sâu rộng mối quan hệ giữa “thay đổi xã hội và tính hiện đại hóa”. Theo ông, nghiên cứu các mâu thuẫn xã hội tương đối *tĩnh* (giá trị, tiêu chuẩn, địa vị, vai trò, phân tầng và thể chế xã hội), các tác động *động* (phân lại nhận thức, kỹ năng và nhu cầu con người, đổi mới công nghệ, phát triển các tổ chức, phát triển đô thị, các phong trào xã hội) tất cả những yếu tố này gắn bó mật thiết với *thay đổi xã hội*, nghĩa là *thay đổi các thể chế văn hóa, xã hội qua thời gian được phản ánh trong các mẫu đời sống cá nhân* [J.Maccionis 1987:739]. Về sau ông nhấn mạnh rằng: *Biến đổi xã hội là sự chuyển đổi của văn hóa và các thiết chế xã hội qua thời gian* [J.Macionis 2008:632].

Richard T.Schaefer, 2003 lại cho rằng: *Biến đổi xã hội (Socioly change) là sự thay đổi đáng kể theo thời gian trong cấu trúc hành vi và trong văn hóa* (theo Moore 1967) [R.T.Schaefer 2003:731]. Jary cho rằng: *Biến đổi là sự thay đổi của một tình trạng hiện thời so với tình trạng trước đó của những khía cạnh cấu trúc xã hội hay thiết chế xã hội được xem xét* [Jary and Julia Jary 1991: 446]. David D Brinkerhoff và cộng sự cũng đưa ra cách hiểu tương tự: *Biến đổi xã hội là sự chuyển đổi hay thay đổi đáng kể nào đó của các cấu trúc xã hội hay thiết chế xã hội* [Brinkerhoff, White, and Ortega 1999:368].

Như vậy, khi định nghĩa khái niệm biến đổi xã hội các nhà xã hội học tập trung nhấn mạnh xem xét bất cứ sự thay đổi nào của các nội hàm về *hành vi xã hội, văn hóa xã hội, các cấu trúc xã hội hay thiết chế xã hội*. *Chiều cạnh thời gian là đại lượng cần xác định để đo lường sự biến đổi*.

Khi thực hành nghiên cứu biến đổi xã hội (tất nhiên theo một đề tài cụ thể), chúng ta lại tiếp tục thao tác hóa các khái niệm nội hàm của “*hành vi xã hội, văn hóa xã hội, các cấu trúc xã hội hay các thiết chế xã hội*”. Các khái niệm này lại có những nội hàm và ngoại diên riêng, rất rộng chất chứa trong nó. Cứ tiến hành thao tác hóa nhiều lớp khái niệm như vậy sẽ xác định được các hệ biến số (là cơ sở xây dựng khung lý thuyết cho đề tài, theo đề tài cụ thể về biến đổi). Tiếp tục cho đến khi có được các hệ chỉ báo thực nghiệm (cơ sở để xây dựng bộ công cụ thu thập thông tin định tính, định lượng làm luận cứ cho đề tài). Nhận diện và thao tác hóa các lớp khái niệm là một kỹ năng cơ bản minh chứng “*tay nghề xã hội học*”.

Ngoài ra, để nhận diện về biến đổi xã hội một cách toàn diện, cụ thể cần phải xem xét đặc điểm, nguyên nhân và các chủ thuyết về biến đổi xã hội giúp nhà nghiên cứu định hướng, định vị và xác định đề tài so với những nghiên cứu không liên quan biến đổi xã hội.

2.2. Đặc điểm của biến đổi xã hội

Các trường phái xã hội học khi tiếp cận biến đổi xã hội đều cho rằng cần phải xem xét các đặc điểm của chúng để phân biệt với những gì không phải là biến đổi xã hội. Tuy nhiên, các trường phái cũng không hoàn toàn nhất quán về các đặc điểm của biến đổi xã hội. Theo các nhà xã hội học, ngoài việc xem xét những đặc điểm chung còn có các đặc điểm về sắc thái của biến đổi xã hội, về tính hoạch định và không hoạch định, về biến đổi nội xã hội và ngoại xã hội.

1) Theo Jonh J. Maccionis, 1987: Quá trình thay đổi xã hội có bốn đặc điểm chung: i) Thay đổi xã hội mang tính phổ quát và khả biến; ii) Thay đổi xã hội mang tính chủ tâm và không kế hoạch; iii) Thay đổi xã hội thường mang nhiều tranh cãi; iv) Thay đổi xã hội khác nhau về thời gian và hậu quả [J.Maccionis 1987:740].

2) Cần thiết phải xác định những sắc thái của sự biến đổi xã hội: i) Sự biến đổi nào cũng phải có thời gian. Thời gian trôi qua là điều kiện quan trọng để có thể có sự biến đổi, nhưng thời gian không tự nó tạo ra sự biến đổi được. Khoảnh khắc để nhận diện sự biến đổi cũng là một diễn đàn nhiều cách hiểu. ii) Sự biến đổi cũng lại là vấn đề hoàn cảnh, nó phải được thể hiện trong một khung cảnh cụ thể, vừa vật chất vừa văn hóa theo chiều cạnh không gian, phạm vi, qui mô, địa lý, sinh thái xác định. iii) Bất cứ sự biến đổi nào cũng có sắc thái nhân bản, xuất phát từ nhu cầu xã hội. Con người tạo nên sự biến đổi và cũng lại bị ảnh hưởng của sự biến đổi, họ vừa là chủ thể đồng thời là khách thể của sự biến đổi ấy [Bình 2013: 50].

3) Biến đổi xã hội có hoạch định và biến đổi không hoạch định: i) Sự biến đổi có hoạch định là sự biến đổi gây ra bởi sự kiểm soát xã hội của sự hoạch định hợp lý, bởi sự chú ý của những nhà lãnh đạo, quản lý, những nhà phát minh, những nhà cải cách, những chiều hướng theo đó họ muốn cho xã hội và văn hóa biến đổi và họ cố gắng đưa tới sự biến đổi mong muốn; ii) Sự biến đổi không hoạch định (không biết trước) thường bất ngờ, có thể là kết quả của nhiều diễn trình bởi các nhân tai do các loại hình xung đột, mâu thuẫn xã hội hay những tai biến của tự nhiên như lụt bão, hạn hán, động đất, sóng thần... cũng lại còn có một số biến đổi về hệ sinh thái không định trước như các dịch bệnh mới, những biến đổi về phái sinh của hệ tài nguyên và môi trường tác động vào những chiều cạnh xã hội [Bình 2013: 50, 51].

4) Biến đổi nội xã hội và ngoại xã hội. Khi đã xác định “cái xã hội” để xem xét biến đổi thì điều dễ dàng tiếp theo là khu trú phạm vi nội và ngoại của chúng, thông thường: i) Những nhân tố của biến đổi nội xã hội được xem xét như là chủ thể hành

động xã hội (cá nhân, nhóm, tổ chức hay cộng đồng xã hội). Chiều hướng xã hội như các diễn trình của dân số (sinh, tử, xuất, nhập, cơ cấu xã hội...), hay các diễn trình đô thị hóa, công nghiệp hóa, hiện đại hóa, sự phát triển và vận dụng khoa học công nghệ. Các hệ thống và tiểu hệ thống xã hội như biến đổi của thành tố gia đình; biến đổi cơ cấu xã hội; biến đổi văn hóa, đường lối, chủ trương, chính sách và các thiết chế xã hội... ii) Các nhân tố ngoại xã hội: Biến đổi của các nguồn tài nguyên, năng lượng, môi trường, hệ sinh thái tự nhiên; hậu quả của các cuộc xung đột, chiến tranh xâm lược; của các diễn trình quốc tế hóa và khu vực hóa... iii) Ở đây với cách tiếp cận hệ thống, cấu trúc, chức năng thì sẽ có những nhân tố như phân tích ở trên còn đóng vai trò vừa là nội vừa là ngoại xã hội khi xem xét trong những mối quan hệ cụ thể [Bình 2013: 51].

2.3. Nguyên nhân của biến đổi xã hội

Nguyên nhân dẫn đến biến đổi xã hội cũng có nhiều cách hiểu. Theo J.Maccionis, 1987 phát biểu, phân tích chi tiết về nguồn gốc thay đổi xã hội bởi: i) Quá trình văn hóa: đổi mới, khám phá, truyền bá; ii) Cấu trúc xã hội; iii) Tư tưởng xã hội; iv) Môi trường tự nhiên; v) Các quá trình dân số [J.Maccionis 1987: 740,741,742,743]. Richard T.Schaefer (2003), trong chương “Biến đổi xã hội và công nghệ”, đã cho rằng tiêu biểu cho sự thay đổi mà có những hậu quả xã hội sâu xa là do sự thay đổi về giáo dục; cuộc cách mạng công nghiệp; vai trò giới – sự tham gia ngày càng nhiều của phụ nữ vào lực lượng lao động ăn lương; bùng nổ dân số toàn cầu; và các phong trào xã hội. Trong đó, ông đề cao vai trò công nghệ như là động lực chính của sự biến đổi xã hội. Cần phải xem xét các hệ quả xã hội tích cực và tiêu cực từ công nghệ đối với văn hóa và tương tác xã hội, kiểm soát xã hội, phân tầng và bất bình đẳng xã hội. Sau hết, trong phần chính sách xã hội, ông nhấn mạnh “*chúng ta sẽ thảo luận những cách thức mà qua đó các tiến bộ công nghệ làm gia trọng thêm cho những nỗi lo ngại về sự riêng tư và sự kiểm duyệt*” [R.T.Schaefer 2003:731].

Richard T.Schaefer, 2003, trong cuốn Sociology (Mc Graw hill, London - NXB Thống kê, Huỳnh Văn Thanh dịch) còn phân tích ý tưởng của Maureen Halliman (1997) đưa ra một thời điểm ấn tượng của “biến đổi xã hội toàn cầu” do hỗn nguyên từ nhiều nguyên nhân như những biến cố chính trị, kinh tế, văn hóa, thể chế, quân sự và đặc biệt là công nghệ thông tin và công nghệ sinh học trên toàn cầu. Theo đó, các nhà khoa học xã hội cùng với Halliman đã hướng đến một “thuyết hỗn nguyên” do các nhà toán học đề xướng để xem xét các biến cố thất thường như một phần của sự thay đổi. Cách tiếp cận này gần với các thuyết toàn cầu hóa trong bối cảnh cách mạng khoa học và công nghệ thời kỹ thuật số 4.0.

2.4. Các chủ thuyết xã hội học về tiếp cận biến đổi xã hội

Có rất nhiều chủ thuyết và trường phái xã hội học tiếp cận biến đổi xã hội. Có thể lấy một cách hiểu và phân tích khá điển hình của Richard T.Schaefer, 2003, trong cuốn Sociology, Mc Graw hill, London, ông cho rằng: Những nỗ lực nhằm giải thích

các biến đổi xã hội lâu dài tất dẫn đến sự phát triển các thuyết về sự biến đổi xã hội. Ở đây, ông tập trung xem xét các cách tiếp cận theo chủ trương các thuyết liên quan đến sự biến đổi, gồm: i) Thuyết tiến hóa, với tiến hóa đơn tuyến tính - hướng đến một đích (của A. Comte, E. Durkheim và H. Spencer) và tiến hóa đa tuyến tính - hướng nhiều đích (của Gerhard Lenski); ii) Thuyết duy chức năng, chú ý đến những gì đang duy trì một hệ thống, chú không phải những gì đang làm thay đổi nó. Nhấn mạnh đến sự bền dai của đời sống xã hội, và xem xét các thay đổi như một phương tiện duy trì cân bằng xã hội (của Talcott Parsons); iii) và Thuyết duy xung đột, chủ trương rằng các định chế và thực tiễn xã hội bền dai là vì các nhóm quyền thế có khả năng duy trì được nguyên trạng. Sự thay đổi có ý nghĩa hết sức quan trọng, bởi nó là cần thiết để sửa chữa các bất công của xã hội. Mâu thuẫn xã hội là động lực và giải quyết mâu thuẫn bằng cách mạng xã hội là phương thức cho sự thay đổi (của K. Marx và Ralf Dahrendorf) [R.T.Schaefer 2003:731, 732, 733, 734, 735].

2.5. Bài học kinh nghiệm tiếp cận biến đổi xã hội

Với những trải nghiệm từ thực hành nghiên cứu, giảng dạy và thực hiện các dự án phát triển xã hội, theo cách nhìn của xã hội học để xem xét “biến đổi xã hội”, cần phải:

1) Trước hết, cần phải khu trú, định dạng và nhận diện “cái xã hội” rất cụ thể, với các chiều cạnh tiếp cận nhất quán (đơn chiều hay đa chiều, chỉnh thể hay phức thể), về: i) Cấu trúc xã hội (hữu hình) hay giá trị xã hội (vô hình); hệ thống - cấu trúc xã hội hay chức năng - thiết chế xã hội; vật chất xã hội hay tinh thần xã hội; kinh tế xã hội, văn hóa xã hội, chính trị xã hội hay an ninh, trật tự, an toàn xã hội; Hình thái xã hội, sự kiện xã hội, vấn đề xã hội hay tình trạng xã hội, nếp sống xã hội; Kết cấu hạ tầng xã hội, ý thức thượng tầng xã hội hay hệ sinh thái - nhân văn xã hội; ii) Xác định các cấp độ xã hội là vi mô, vĩ mô hay trung mô; Các loại hình nhóm xã hội, tổ chức xã hội hay cộng đồng xã hội...; iii) Xem xét “cái xã hội” đang quan tâm tồn tại hiện hữu ở các trạng thái nào: tĩnh hay động; tiến trình, diễn trình, lộ trình, qui trình, xu hướng hay quá trình biến đổi của chúng.

2) Thứ hai là, khi nghiên cứu biến đổi xã hội cần làm rõ: i) Phạm vi không gian, khách thể, địa sinh thái - nhân văn để xem xét; ii) Các khía cạnh xã hội nào được xem xét, phải có bộ tiêu chí, chỉ báo đo lường cụ thể; iii) Các mốc thời gian, thời điểm đặt ra để xem xét sự thay đổi; iv) Những biến đổi xã hội tích cực thúc đẩy hay tiêu cực kìm hãm sự tiến bộ xã hội. Như vậy, biến đổi xã hội là sự phản ánh bất cứ sự thay đổi nào với các nội dung chúng ta đề cập ở trên. Sự đa dạng cách hiểu này cũng là lý do giải thích vì sao có nhiều cách hiểu và không ít chủ thuyết trong xã hội học tiếp cận nghiên cứu biến đổi xã hội. Ngày nay, “biến đổi xã hội” còn biết đến và được xem xét từ nhiều cách tiếp cận chuyên ngành, liên ngành và xuyên ngành nữa. Chẳng hạn như các chiều cạnh xã hội của các vấn đề về môi trường, của biến cố tự nhiên, thiên tai, biến đổi khí

hậu; của suy kiệt tài nguyên, năng lượng; của bùng phát công nghệ thông tin, công nghệ sinh học; quản lý tổ chức xã hội thời kinh tế số...

3) Thứ ba là, trong phương pháp luận nghiên cứu khoa học, xác định các loại hình: i) Nghiên cứu cơ bản – lý thuyết; ii) Nghiên cứu thực nghiệm – ứng dụng; iii) Nghiên cứu triển khai – giải pháp; hay iv) Nghiên cứu can thiệp – mô hình phát triển, và theo đó để chúng ta thống nhất cách nhận diện và thao tác hóa khái niệm về biến đổi xã hội, từ đó xây dựng hệ chỉ báo đo lường về biến đổi xã hội ở các cấp độ một cách đặc thù, khác biệt và cụ thể. Các nội dung thường được đặt ra trong nghiên cứu biến đổi xã hội còn được bàn đến là: Thực trạng, tác nhân, nguyên nhân, động lực, xu hướng, hiệu quả, hệ quả, giải pháp, mô hình phát triển của sự biến đổi xã hội.

3. KẾT LUẬN

Cần thiết phải có những định hướng nghiên cứu và nhóm nghiên cứu xã hội học và liên ngành về chủ đề này, đặc biệt sau các biến cố xã hội bởi tác động của đại dịch Covid - 19. Từ vị thế của một cơ sở đào tạo, nghiên cứu khoa học thuộc Trường Đại học Khoa học, Đại học Huế, các nhà xã hội học Huế cần thiết phải gấp rút kiến nghị đề xuất để hình thành các đề tài nghiên cứu, dự án can thiệp. Theo đó hình thành hướng nghiên cứu và nhóm nghiên cứu cho chủ đề liên quan đến những biến đổi xã hội, trọng tâm là biến đổi *“hành vi xã hội, văn hóa xã hội, các cấu trúc xã hội hay các thiết chế xã hội”*. Những vấn đề gợi mở đặt ra cho nghiên cứu thực nghiệm và can thiệp là:

1) Nhận diện những biến đổi xã hội ở Thừa Thiên Huế và các tỉnh miền Trung trước, trong và sau đại dịch Covid-19.

2) Nhận diện hệ thống chính trị các cấp ở nước ta đã ứng phó với đại dịch Covid-19 và những biến đổi tiêu cực và giải pháp xã hội.

3) Những rủi ro, quản lý rủi ro và khả năng thích ứng, phục hồi xã hội bởi thảm họa Covid-19 của các đối tượng dễ bị tổn thương tại các tỉnh miền Trung.

4) Chuyển dịch giá trị, thang giá trị và định hướng giá trị xã hội trong bối cảnh ứng phó, thích nghi, phục hồi với thảm họa dịch bệnh Covid-19...

TÀI LIỆU THAM KHẢO

- [1]. Trần Xuân Bình (2013), Phát triển nuôi trồng thủy sản với giảm nghèo vùng đầm phá Thừa Thiên Huế, Nhà xuất bản Thuận Hóa, Huế.
- [2]. Jary and Julia Jary (1991), The harper Collins Dictionary of Sociology, Edidet by E. Ehrlich, New York.
- [3]. Jonh J. Maccionis (1987), Sociology, Prentice Hall, Toronto, Canada - NXB Thống kê, Hà nội.
- [4]. Maccionis Jonh (2008), Sociology, New Jersey, Printice Hall.
- [5]. Richard T.Schaefer (2003), Sociology, Mc Graw hill, London - NXB Thống kê (Huỳnh Văn Thanh dịch)

SOCIAL CHANGE – IDENTIFICATION AND OPERATIONALIZATION IN RESEARCH

Tran Xuan Binh

Faculty of Sociology and Social Work, University of Sciences, Hue University

Email: txbinhxhh@yahoo.com

ABSTRACT

From the sociological approach, with specialized and interdisciplinary sources, the article clarifies the concept of social change which has a very wide connotation and externality, thereby showing how to identify operationalization and building a conceptual framework, a measurement indicator system for research on social change. The focus of this topic is to approach the concept of social change: definition, characteristics, causes of social change and sociological theories of social change approach. Thereby, the author would like to share lessons learned when approaching social change and suggest some intervention research directions in the context of many social events affected by the Covid-19 pandemic.

Keywords: Change, Social change, Identify

Trần Xuân Bình sinh ngày 15/05/1962 tại Quảng Bình. Ông tốt nghiệp Kỹ sư Nông nghiệp 1984, Cử nhân Triết học 1988, Cử nhân Xã hội học 1996, Cử nhân Anh văn 2011. ThS Triết học 1999, ThS Xã hội học 2000; TS Xã hội học 2005 tại Đại học KHXH&NV ĐHQG Hà Nội; PGS Xã hội học 2013. Ông công tác tại Khoa Xã hội học và Công tác xã hội, trường Đại học Khoa học, ĐH Huế từ năm 1985.

Lĩnh vực nghiên cứu: Chính trị học, Xã hội học, Chính sách xã hội, Công tác xã hội; Quản lý tài nguyên và môi trường